

ПОЗЕМЛЕНАТА СОБСТВЕНОСТ И РАЗВИТИЕТО НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В БЪЛГАРИЯ (1879 – 1944)

Марко П. ДИМИТРОВ

Abstract: *In this paper the author considers the idea of large land property as one of the main prerequisites for effective development of agriculture and the basis for its modernization. The purpose is to reveal the action mechanism of one of the obstacles to the consolidation of land ownership in Bulgaria during the period – the Inheritance Act of 1890, as well as the inability of the Bulgarian state to abolish it. The role of this law is peculiar because the conditions of inheritance created by it have permanent impact on the land ownership in the direction of its periodic fragmentation.*

Key words: *inheritance, inheritance law, land ownership, economic history, Bulgaria*

JEL: N24, N44

До Индустриалната революция селското стопанство е в основата на стопанската дейност на човечеството. От него се получават почти всички материални блага. То е източник не само на средствата за прехрана, но и на власт, богатство и материално благополучие. Именно поради това усилията на хората от най-стари времена са насочени в опити да рационализират и интензифицират този отрасъл – най-вече земеделието.

С интензивното развитие на индустриалното производство от началото на XIX в. селското стопанство придобива още една важна за икономиката функция - то става основен източник на суровини, без който е немислимо развитието на т. нар. лека индустрия, тази която произвежда стоки за бита и ежедневието на хората.

Маркираното по-горе значение на селското стопанство в живота на хората поставя въпроса за земята. Не случайно една поговорка гласи: „Където има земя, там има война“. Всички войни до XX в. се водят за земя или за богатствата, които се крият в нея. Едни от най-съществените закони в отделните общества и държави са тези за наследството. В историята има много и различни примери за това, как се разпределя наследството между роднините на наследодателя. Най-болезненият проблем навсякъде е този за разделянето на поземлената собстве-

ност. Освен, че е въпрос за справедливост, наследяването на тази собственост има огромно икономическо и социално значение. От това, как ще бъде разделена земята на наследодателя, зависи не само бъдещето на неговите наследници (начинът, по който те ще живеят и ще се прехранват), но и ефективността на селското стопанство, социалното разслоение в обществото, урбанизацията, пазарът на труда и развитието на редица други сфери на обществото.

Има различни схеми за наследяване на земята в миналото. До голяма степен те се формират от типа икономика, географската среда, бита, нравите и някои други особености на дадените общества. Най-значителният проблем, който никъде не е разрешен в достатъчна степен, е проблема с разпокъсването на поземлената собственост при наследяването. Това е така, защото тук в най-голяма степен се сблъскват икономически и морално-етически елементи. Раздробяването на земята има незабавен ефект върху жизнения статус на хората. Почти навсякъде през Късното средновековие и началото на Новото време, поради бързото нарастване на населението, този ефект се увеличава и води до влошаване на положението на селските домакинства.

Последствията от раздробяването на поземлената собственост по линия на наследството добре се илюстрира на примера на случилото се в Ирландия през XVIII и XIX в.

Със закон от 1704 г. в Ирландия се възстановява разделянето на земята на наследодателя поравно между всички синове (законни и незаконни). Такава подялба на наследството става известна като подразделяне (substitution). Този закон възстановява действието на Gavelkind Law¹, отменен от Дъблинската администрация през 1604 г.

Нарастването на населението неизбежно води до акселерация на земеразделянето. От 500 000 през 1000-та година броят на ирландците се увеличава до около 2 млн. през 1700 г. и 5 млн. през 1800 г. През първата половина на XIX в. населението на Ирландия е нараснало вече до 8 млн. души, повечето от които живеят във все по-малки стопанства.

През 40-те години на XX век много ферми са станали толкова малки, че единственият източник на прехрана, който може да бъде отглеждан в достатъчно количество, за да се храни семейството, са картофите. Този факт има катастрофални последици, когато, в периода 1847-1850 г., вследствие на болест, голяма

¹ Gavelkind е начин за наследяване на земя, свързан главно с окръг Кент, но също така се използва в Ирландия, Уелс и в други части на Англия. Моделът на наследството има много прилики със салическата практика при древните германци. Съгласно този закон земята се разделя поравно между синове или други наследници.

част от картофите са унищожени. Това време, известно като „Големия глад“, довежда до смъртта на един милион души.

От 1870 г. се създава практика стопанството (поземлената собственост) да преминава в ръцете на един от наследниците от мъжки пол, което стабилизира земеделието в Ирландия. Това, обаче, има вторичен ефект. Другите деца на наследодателя са принудени да търсят препитание извън фермата на баща им. Много такива ирландци емигрират в чужбина, други влизат в лоното на католическата църква и стават свещеници, монаси и монахини или се насочват към държавната и общинска администрация.

Ирландските поземлени имоти претърпяват по-нататъшна промяна в периода от 1880 до 1930 г., когато, с поредица поземлени актове, Ирландската поземлена комисия и фондовата борса постепенно раздробяват дотогавашните големи имоти на по-малки парцели и с това се създава възможност за наемането им, а по-късно, чрез отпусканите най-напред от британските, а след тях и от ирландските власти държавни субсидии, да бъдат закупени.

Водеща тенденция във преобладаващата част от законите за наследството, както и в обичайното наследствено право, е търсенето на оптимално разрешаване на противоречието между икономическата необходимост от запазване на поедри парцели обработваема земя, които са удобни и стимулират мелиорациите и машинната обработка на земята, и чувството за справедливост, заложено в човешката природа². В една или друга степен това е постигнато, но има и изключения, какъвто е примерът в Третата българска държава.

² Според старото еврейско законодателство, бащата - собственикът на земята - завещава само на своите мъжки потомци, така че обещаната земя преминава от един еврейски баща към синовете му. От различни източници (Хелкхот нахлалот: *mi-sefer Mishneh Torah leha-Rambam*, и *Sefer ha-yerushot'im yeter ha-mikhtavim be-divre ha-halakhah be-'Aravit uve-'Ivrit uve- Aramit*) става ясно, че първородният син трябва да получи двойна част от имуществото на своя баща.

Християнството. Новият завет не споменава специално за правата на наследство: единствената история, която споменава наследството, е тази на блудния син, в която се споменава, че бащата доброволно е прехвърлил имота си на двамата си сина преди смъртта си; по-младият син получава 1/3 наследството. По-големият син е получил 2/3 и го разпилява. По всяка вероятност, в раннохристиянското общество действа тогавашното наследствено право, още повече, че в началото всички християни са етнически евреи. По-късно, с разпространението на християнската религия извън Юдея, сред християнските общности действат наследствените закони на местното население и държави.

Ислямът въвежда поредица различни права и ограничения по въпросите на наследството, включително общите подобрения в отношението към жените и семейния живот, в сравнение с предислямските общества, съществували в Арабския полуостров по онова време. Освен това Коранът въвежда допълнителни наследници, които не са имали право на наследство в преди ислямско време.

В навечерието на Руско-турската война (1877-1878 г.) в българските земи преобладава дребното раетско земевладение. Радикалните процеси по време на войната, изразяващи се в стихийното завземане от страна на българските селяни на освободена от напускащите с армията турски собственици обработваема земя, не изменят особено картината на състоянието на поземлената собственост. И след Освобождението България се оформя като страна на дребни поземлени владения³. През целия период от 1879 до 1944 г., въпреки някои временни промени в относителния им дял, те преобладават в общата картина на разпределението на земеделската собственост в страната. За това има много причини, но най-съществени от тях са нарастването на населението и начинът на наследяването на земеделската земя⁴.

Една от големите пречки за консолидиране на поземлената собственост в България е Законът за наследството от 1890 г. Неговата роля в това отношение е особена, защото условията на наследяване, създадени с този закон, имат постоянно въздействие върху тази собственост в посока на периодичното ѝ раздробяване.

Според Търновската конституция България трябва да се изгради като модерна за времето си държава, въпреки определения от Берлинския договор васален статут на княжеството спрямо Османската империя. Една от най-важните задачи в тази насока е създаването на законодателство, което да гарантира таква развитие. Нейното разрешаване, обаче, не започва веднага след Освобождението. То се забавя поради възникналите отклонения в приоритетите на държа-

³ Аграрното движение, известно като аграрен преврат, е проблем, намерил подобаващо място в изследванията по стопанска история на България. - Вж: (Levintov, 1951); (Веров, 1956). Мащабът на аграрния преврат, обаче, и размерът на последствията от него не бива да се преувеличават. Напоследък се появиха такива мнения сред специалистите, занимаващи се със стопанска история. – Вж: (Penchev, 2008)

⁴ От 1880 до 1929 г. населението в България се е увеличило от 2 852 600 души на 5 766 000 души, т.е. 2,02 пъти. – *Статистически известия*, 1929, кн. 12. В този материал няма да се разглежда нарастването на населението като източник на раздробяването на поземлената собственост. Ръстът на населението няма толкова голямо влияние върху този процес. От една страна, част от увеличението на населението се дължи на значителните бежански маси, идващи в България периодично до края на Първата световна война, които с големи трудности и не повечето се сдобиват с поземлена собственост. От друга страна, част от ръста е в градско население. Освен това, нарастването на населението влияе върху процеса на раздробяването на поземлената собственост при две условия: 1. ако след получаването на наследството се образува ново домакинство и; 2. ако получената в наследство земя се оформя като отделно земеделско стопанство .

вата, във връзка с промени във функционирането на Търновската конституция⁵ и необходимостта да се решават някои проблеми възникнали от стремежа на българите за национално обединение⁶.

Първите основополагащи закони в изграждането на частното и публичното право в България са приети след началото на 90-те години на XIX в. До тогава публично-правните и частно-правните отношения у нас се регулират от някои турски закони, оставени да действат след Освобождението, законодателни актове, създадени от временното руско управление⁷ и нормите на българското обичайно право.

Законът за наследството е първият фундаментален закон, приет в новата българска държава след 1879 г.⁸ Той влиза в сила през януари 1890 г. и има определяща роля в имуществените отношения, когато става въпрос за наследяване на собственост, имаща пряко участие в стопанската дейност - селскостопанска (включително и поземлена) собственост, работилници, фабрики и др.⁹ Очевидно е, че този закон има най-съществено значение за начина на наследяването на поземлената собственост, която е в основата на българското стопанство по онова време.

До приемането на закона в областта на наследствените отношения в Княжеството действа отоманският граждански законник. Тъй като сред отделните етнически общности неговите постановления в тази насока не се приемат еднакво, българските съдилища решават такъв тип дела по различен начин, в зависимост от конкретния случай – според турския наследствен закон, обичайното право или Френския граждански кодекс¹⁰. Това създава определени неудобства и представлява потенциален и много често реален източник на конфликти.

⁵ Тук се има предвид суспендирането на Търновската конституция от Второто Велико народно събрание през 1881 г. и управлението на т. нар. Режим на пълномощията до 1883 г., когато фокусът на вътрешно-държавните и политическите отношения е изместен в друга посока.

⁶ Става дума за събитията около обявяването, признаването и защитата на Съединението от 1885 г. и последвалата конфронтация между политическите сили в страната след преврата и контра-преврата от август 1886 г.

⁷ Въпреки, че със сигурност ще бъде оценено от читателя като отклонение, дължен съм да направя едно уточнение. Изписването на временната руска администрация по-горе с малка буква е поради фактът, че това не е собствено име. Никъде в изворите и документите не е отбелязано, че тази администрация е „кръстена“ „Временно руско управление“. Институт с такова име просто няма. Това управление има други имена, но това в момента не е важно.

⁸ *Дневници (стенографически) на Петото Обикновено Народно Събрание*, III р.с., XVI з., 13.XI.1889.

⁹ *Държавен вестник*, бр. 20 от 25 януари 1890.

¹⁰ *Дневници (стенографически) на Петото Обикновено Народно Събрание*, Трета редовна сесия, кн. I, С., 1889, с. 27 – Мотиви към законопроекта за наследството.

Първият законопроект за наследството е внесен в Четвъртото обикновено народно събрание от либералното правителство на П. Каравелов през януари 1885 г. Тогава съдебната комисия в парламента го отхвърля с мотива, че е непълен, защото регулира само наследството по закон, и че тези въпроси трябва добре да се проучат преди да се пристъпи към приемането на нормативен акт, определящ механизмите на наследяването¹¹. През 1888 г. Министърът на правосъдието Д. Тончев представя в Петото обикновено народно събрание нов проект за закон за наследството, но и той не влиза в парламентарната зала поради липса на време (Iochev, b.g., p. 97).

Законът за наследството от 1890 г. е изработен от специално създадена от министъра на правосъдието 12 членна комисия, състояща се от висши магистрати. За основа при изработването на законопроекта комисията взема Френския граждански кодекс и Италианския граждански кодекс от 1865 г.¹² В духа на римското право по отношение на наследството в закона е заложен един принцип, според който имуществото на един човек след смъртта му преминава към неговите наследници.

В Търновската конституция, като основен закон на държавата, посоченият принцип не формулиран специално, но той се явява като необходимо следствие от съдържанието членове 67 и 68¹³. В този смисъл авторите на Закона за наследството се придържат към постановленията на конституцията и това е една от причините наследяването на поземлената собственост в България да не е уредено по най-добрия начин.

Законът за наследството определя два начина на наследяване – по закон и по завещание¹⁴. При разпределянето на поземлената собственост при наследяването по закон и когато няма завещание законът издига в правна норма натуралната делба, като поддържа принципът за равенство между наследниците от мъжки и женски пол¹⁵. Именно с това си положение той влиза в остро противоречие с вековната традиция и обичайното право на българите и става източник на перманентно раздробяване на земеделската земя.

¹¹ Пак там.

¹² Дневници (стенографически) на Петото Обикновено Народно Събрание..., с. 29.

¹³ Конституция на Българското княжество, Търново, 1879. Член 67 гласи “Правата на собственост са неприкосновени.” Посоченият в текста принцип кореспондира и с чл. 68, които постановява, че принудителното отчуждаване на имот може да става само за държавна и обществена полза и то със “справедлива и предварителна заплата.”

¹⁴ Държавен вестник, бр. 20 от 25 януари 1890, чл. 1 от закона.

¹⁵ Пак там, чл. 2,3 и чл. 21-26.

Раздробяването на поземлената собственост чрез наследяването има пряка връзка със съществуването на задругата, която се явява своеобразна спирачка на този процес и което, от своя страна, дава основание на някои изследователи да твърдят, че преди Освобождението поземлената собственост е по уедрена и компактна от времето на Третата българска държава (Vakarelski, 1936, p. 54). В България след 1878 г., обаче, липсват достатъчно данни за разпространението на тази форма на колективно владееене. К. Иречек сочи, че първите десетилетия след възстановяването на Третата българска държава в територията на Княжеството има няколкокостотин задруги, наричани от населението “родове” (Irehek, 1899, pp. 3-4). Според преброяването през 1900 г. такива домакинства, са 207¹⁶, а според преброяването през 1926 г. – 83¹⁷. Тези цифри показват, че колективното обработване на обща поземлена собственост, която не се дели, няма съществено значение като алтернатива на раздробяването на тази собственост по линия на наследяването.

Въздействието на Закона за наследството върху състоянието на поземлената собственост в България се проявява по-късно във времето след неговото създаване. Статистическите данни показват, че в периода 1897-1908 г. нейното раздробяване по линията на наследствените делби не бележи ръст, защото процесът се е уравнивява от разширяването на стари и образуването на нови притежания чрез увеличаване на общата стопанисвана площ и купуването на земя от част от земеделските стопани (Zagorov, 1936, p. 72).

През периода 1908-1934 г. общият брой на притежаванията на земеделска земя нараства с много по-големи темпове от общата обработваема площ, вследствие на което тези притежания губят средно 22% от площта си. През този период раздробяването на поземлената собственост е повсеместно явление, вследствие на което броят на дребните притежания (до 10 хектара) расте за сметка на по-едрите. Основна причина за това е натуралната делба при наследяването на земята (Zagorov, 1936, p. 72).

Промените, които българският законодател прави два пъти на Закона за наследството в периода до войните 1912-1918 г., не успяват да спрат, или да намалят значително, процеса на перманентното създаване на нови дребни земепритежания по пътя на наследствените делби. Макар, че с тези промени се цели да се намали въздействието на заложения в закона принцип за равни права на всички наследници от мъжки и женски пол и да се даде възможност мъжките наследници да получават по-голям дял, мотивите за тях не са свързани със стремежа да се прек-

¹⁶ *Статистически известия*, 1924, кн. 4, с. 3-4.

¹⁷ *Пак там*, 1928, кн. 1-2 и сл.

рати процесът на раздробяването на собствеността като цяло. В България след Освобождението при изработването на механизмите на наследяването на поземлената собственост се отхвърля идеята за нейната неделимост. Не се въвеждат принципите, характерни за някои други държави – земята да се наследява от най-големия, респективно, от най-малкия син срещу задължение да се удовлетворят парично останалите наследници (Dikov, 1936, p. 76).

В управляващите у нас тогава има определен страх от такава радикална мярка, което е обяснимо като се има предвид привързаността на българския селянин към земята. Не без значение в това отношение е прибързаното копиране на чужд опит, без да се съобрази той с местните особености. Това се вижда ясно при обсъждането и приемането на поправките в Закона за наследството през декември 1895 г. В своето изказване министър-председателят Константин Стоилов, изразява категорично мнение, че Законът за наследството е един от “най-прибързаните закони” и с приемането му през 1889 г. “се внася едно чуждо растение в нашия правен живот”¹⁸. Неговите опасения и критики, обаче, са не толкова за това, че механизмите за наследяване, заложили в закона, водят до раздробяване на поземлената собственост, колко до това, че той в много отношения влиза в противоречие с народните обичаи, което в определена степен е едно и също, защото в българското обичайно право стремежът да не се раздробява земята е водещ¹⁹.

Стоилов смята, че не трябва да се пристъпва към радикални изменения, а само да се внесат поправки в съществуващия закон. На това мнение са и депутатите от правителственото мнозинство. Единствен Михаил Такев настоява да се започне работа по изработване на нов закон, но той не е подкрепен от останалите народни представители²⁰.

В българското обичайно право децата от женски пол нямат никакви права върху имуществото на родителите при наследяването. В различните краища на българските земи при приложението на този принцип има нюанси, но като цяло

¹⁸ Дневници (стенографически) на Осмото Обикновено Народно Събрание. Втора редовна сесия, XIX з., 20.XI.1895, кн. I, С., 1896, с. 371. Като добър юрист Стоилов вижда, че налагането на модерна правна система в България неминуемо ще се сблъска с бита, нравите и обичаите на населението, което векове живее изолирано от модерния свят и си е изработило свои правни норми. В изказването си той отбелязва, че преди да се изработят основните норми на вещното право у нас (Закон за наследството, Закон за собствеността и др.) трябва да се извърши голяма проучвателна дейност върху възгледите и обичаите на населението по тази материя.

¹⁹ Дневници (стенографически) на Осмото Обикновено Народно Събрание... с. 371.

²⁰ Пак там.

той е валиден навсякъде (Marinov, 1995, pp. 117-121). Именно поради това населението масово не желае да се съобразява с постановленията на Закона за наследството. Тази съпротива, а не стремеж да се изработи закон, който да спре разкъсването на земеделската земя на малки парцели и да създаде много подобри условия за развитието на селското стопанство, е основната причина да се пристъпи към промяната през 1895 г.

Измененията целят да се даде възможност на наследниците от мъжки пол да се сдобият с по-голям дял от поземлената собственост на наследодателя. Най-съществената промяна е в чл. 240. Според нея мъжките наследници (не е уточнено в закона всички или само някои от тях – б.м. М.Д.) получават право да задържат за себе си дяловете, които се падат на наследниците от женски пол, като платят тяхната стойност²¹. Направено е допълнение и към чл. 241, което предвижда, че ако недвижимият имот не може да се дели удобно, то той трябва да се продаде на търг. Допуска се наследниците да могат по желание да участват в търга²². Допускането да се изкупува земята на наследниците от женски пол не е съобразено със слабата покупателна способност на българското селско население и липсата на евтин кредит, което значително намалява ефекта от тази законодателна промяна.

Изменението, направено към чл. 246 от закона показва, че българският законодател е наясно с опасността, която създава механизма на наследяването, за раздробяването на поземлената собственост до неразумно малки парцели. С него се предвижда при съставянето на дяловете при разпределяне на наследството да не се допуска да се делят нивите на части по-малки от 3 декара, ливадите – на части по-малки от 2 декара, а гюловете (розовите градини – б.м., М.Д.) и лозята на части по-малки от 1 декар²³.

Тази промяна в Закона за наследството има най-значителен ефект върху състоянието на поземлената собственост през следващите десетилетия. С нея наистина се спира опасната тенденция към крайно раздробяване на земеделската земя, заложена в механизма на наследяването ѝ. Все пак процесът на раздробяване до посочения в допълнението към чл. 246 минимум е в пълна сила през цялото време на действието на този закон.

Измененията в Закона за наследството от 1895 г. не премахват противоречията между неговите постановления и българското обичайно наследствено

²¹ *Държавен вестник*, бр. 29 от 6 февруари 1896 г. Оценяването на имотите се прави или по взаимно съгласие или от вещо лице, избрано от заинтересованите наследници. Ако не се постигне съгласие за вещото лице, то се назначава от съда по молба на някой от наследниците.

²² *Държавен вестник*, бр. 29 от 6 февруари 1896 г.

²³ *Пак там*.

право по отношение на наследяването на поземлената собственост. Те не стават коректив на процеса на раздробяването на земеделската земя на малки парцели, който остава скрит в началото поради разширяването на някои стари и образуването на нови притежания от селските стопани, несъвършенствата на статистическите преброявания, липсата на кадастрална система и някои други причини. През първото десетилетие на XX в., обаче, когато българското селско стопанство се развива по възходяща линия, раздробяването на земята вече започва да става пречка за правилното развитие на този отрасъл и това налага държавата отново да се намеси.

През 1906 г. правителството на Народнолибералната партия внася в народното събрание нов проект на изменение на Закона за наследството, който има за цел да премахне някои проявили се негативни последици от неговото прилагане, включително и следствията на част от измененията през 1895 г. Стремежът на законодателя и този път е да се увеличи възможността за съсредоточаване в наследниците от мъжки пол на по-голяма част от непокритите недвижими имоти и покритите такива, които принадлежат към земеделското стопанство на наследодателя.

В мотивите към законопроекта министърът на правосъдието К. Панайотов отново признава, че Законът за наследството се нуждае от основна преработка и изтъква същите причини, като тези посочени от неговия предшественик през 1895 г. Според министъра, законът “в много отношения противоречи на установения от векове семеен бит на нашия народ и неговите понятия за наследственото право.” И Панайотов, обаче, смята, че това противоречие трябва да се премахне в по-далечни времена, като се оправдава с необходимостта бързо да се отстранят най-очевидните “несъобразности на закона с понятията на народа за правото и справедливостта”²⁴. Макар с малко закъснение във времето отново е пропусната възможността да се уредят механизмите на наследяването на поземлената собственост така, че те да престанат да бъдат източник на нейното раздробяване.

Измененията на Закона за наследството през 1906 г. обхващат по-голяма част от неговите текстове и имат за цел да отстранят слабите му страни в три насоки: при съвместното наследяване на низходящи от двата пола, при наследствената част на съпрузите и по отношение на наследниците, които живеят при наследодателя, работили са заедно с него и се дали своя принос за увеличаване на онова имущество, което става предмет на наследяване.

²⁴ *Дневници (стенографически) на Тринадесетото Обикновено Народно Събрание*, II р.с., LIV з., 13.I.1906, с. 2026.

С изменението на чл. 21 е засилена още повече тенденцията по-голяма част от покритите и непокрити имоти, които принадлежат към стопанството да остават в наследниците от мъжки пол. Сега жените наследници участват наравно с братята си само при разпределянето на наследените покрити недвижими и движимите имоти, които не принадлежат на земеделското стопанство. При наследяването на непокритите и покритите недвижими имоти и движимостите, които са към стопанството, мъжките наследници получават два пъти по-голям дял от жените наследници²⁵.

Това изменение на закона, обаче, няма съществено влияние върху процеса на раздробяването на поземлената собственост. Ефектът от него е слаб по две причини: 1.) въпреки намаления дял на наследниците от женски пол, все пак има делене на поземлената собственост; 2.) сега жените получават 2 пъти по-малко земя, което води само по себе си към намаляване на размера на техните притежания.

Второто значително изменение, което също има за цел да остане по-голяма част от наследения имот в ръцете на наследниците от мъжки пол, е в чл. 240. Според новия текст мъжете наследници имат право да задържат дяловете от непокритите имоти на своите сънаследници от женски пол, които вече са омъжени, срещу заплащане по оценка²⁶. От това изменение може да се очаква вече съществен ефект, защото от 1903 г. в България действа нова държавна банка – Българска земеделска банка – замислена за специално кредитиране на селското стопанство (Dimitrov, 2014 а, pp. 60-61).

С изменението на чл. 104 се дава възможност на наследниците да изкупуват правата на преживелия съпруг срещу осигуряването на право да събира приходите от полагащите му се недвижими имоти и наследствени капитали, размерът на които се определя от съда или по взаимно съгласие²⁷.

Според специалистите по наследствено право от онова време, практическия ефект от това изменение за обезсилването на процеса на раздробяване на поземлената собственост по линията на наследствените делби е минимален, защото според практиката на Върховния касационен съд това правило се прилага само за правата придобити по завещание. Професор Диков, един от познавачите на наследственото и вещното право по онова време, смята, че така, както е регламентиран в Закона за наследството и измененията му, начинът на наследя-

²⁵ *Държавен вестник*, бр. 29 от 7 февруари 1906 - & 1от Закона за изменение и допълнение на някои членове от Закона за наследството.

²⁶ *Пак там*, - & 7 от Закона за изменение...

²⁷ *Пак там*. - & 6 от Закона за изменение...

ване на селските недвижими имоти по закон не се влияе съществено от наследяването по завещание. Според него, в България по онова време използването на т. нар. свобода на завещание е рядко явление. Там, където по изключение е на лице такава воля, като противовес се появяват ограничения за нея от създадените от закона големи по размер и многобройни по количество законни части. Право на законна част имат не само законните низходящи, но и незаконородените и съпругът. Така че не остава свободна част за разпореждане по завещание (Dikov, 1936, pp. 77-78).

Последното съществено изменение на Закона за наследството от 1906 г. е в чл. 242. То дава възможност на пълнолетните низходящи, които със “свои средства или със свой труд са участвали задружно с наследодателя” в стопанството, да претендират за по-голям дял от наследството. Това право, обаче, те могат да упражняват само срещу пълнолетните сънаследници, които преди смъртта на наследодателя са се отделили от домакинството²⁸. В българското село тогава случаите на отделяне на някой от синовете от домакинството на бащата приживе е доста рядко явление. Ето защо и тази промяна няма голям практически ефект.

Останалите изменения в Закона за наследството имат за цел на отстраняване “несправедливости по отношение на преживелия съпруг”. Според вносителя, когато низходящите наследници са повече от двама, частта от наследството по закон, определена за преживелия съпруг, е много малка. С измененията в чл. 38, 39 и 97 се тя се увеличава в определени случаи²⁹.

Приетият през 1890 г. Закон за наследството не може да се оцени като голямо постижение на българската правна мисъл и законотворчество. Почти буквалната му рецепция от италианския граждански закон, без да се отчете спецификата на българското общество, историческите особености, обичаите, бита и манталитета на българския народ, създава много проблеми още от началото на неговото прилагане на практика. Духът на краен индивидуализъм, заложен във френския граждански кодекс от времето на Наполеон, който стои в основата на италианския закон и е принесен в българския Закон за наследството, е съвсем чужд на българската народопсихология. Това не е отчетено от създателите на закона и по този начин се проявява първият голям конфликт между него и прилаганите до този момент правила за наследяване в българското обичайно право.

От друга страна при създаването на Закона за наследството и измененията му през 1895 и 1906 г. е пропусната добра възможност по законодателен път да бъде уреден проблемът с разпокъсването на земеделската земя, един от източ-

²⁸ *Държавен вестник*, бр. 29 от 7 февруари 1906 - & 8 от Закона за изменение...

²⁹ *Пак там*, & 2, 3 и 5 от Закона за изменение...

ниците на който става начинът на нейното наследяване, определен в закона, и с това да се създадат условия за по-ефективно развитие на селското стопанство, което, както е известно, е основен отрасъл на българската икономика. Една не малка част от тази задача може да се разреши само като се приложат нормите на българското обичано право, което не позволява наследниците от женски пол да участват в разпределението на наследената земя. С буквалното възприемане на механизмите на наследяване от посочените по-горе външни източници авторите на българското наследствено право постигат точно обратното – създават механизъм за перманентно разпокъсване на поземлената собственост и с това доста проблеми на селското население и управляващите в България.

Ефектите върху българското стопанство от детерминирането на дребната поземлена собственост са многобройни. Освен икономическите отношения, те засягат социалната структура и облика на обществото. Без претенции за изчерпателност, ще посочим някои от тях: 1.) Задържа се населението по селата, с което се създава скрита безработица, съществуваща в България до кооперирането на селското стопанство през 50-те години на XX в.; 2.) Задържат се и без това плахите процеси на индустриализацията на страната и България си остава до 1944 г. силно аграрна страна; 3.) Дребната поземлена собственост „държи“ българското селско стопанство далеч от пазара, с което се задържат и деформират капитализацията не само на отрасъла, но и на цялата икономика на страната; 4.) Дребното селскостопанско производство се отразява негативно и върху държавните финанси на страната. Стига се до там, че в началото на 30-те години XX в. двата основни данъка, които се събират от този доминиращ и структурно определящ отрасъл, и които във времето до войните основно пълнят приходната част на бюджета, стават толкова неефективни от гледна точка на приходите от тях и трудностите по събирането им, че държавата ги прехвърля като приход на общините; 5.) Дребната поземлена собственост оказва влияние и върху социалната структура на българското общество, задържайки голямата част от населението по селата; 6.) Ниската степен на пазарност на българското селско стопанство, детерминирана от дребната и парцелирана поземлена собственост, силно стеснява вътрешния пазар на страната за индустриални стоки, а със задържането на населението по селата влияе негативно и върху пазара на селскостопанско продукция, т. е. още повече влошава материалното положение на българското селячество; 7.) В такава посока действа и негативното влияние на дребното земеделие върху конкурентната способност на българското селскостопанско производство на международните пазара, пречейки на неговата рентабилност и модернизация.

Могат да се намерят и други преки и косвени негативни влияния на дребното селско стопанство, например в политическата сфера. Но и посоченото до

тук е достатъчно, за да е направи извод, че държавното отношение и политика към този отрасъл още от самото начало на Третата българска държава са тръгнали в неправилна посока и това продължава до Голямата депресия от 1929-1933 г.³⁰

Във времето между двете световни войни Законът за наследството не е предмет на внимание от българските законодатели и правителствата. До известна степен той привлича научните среди, но това няма практическо значение.

През 20-те години на XX в., преследвайки различни цели, управляващите в България посягат по един или друг начина пряко на поземлената собственост. Първ прави това Ал. Стамболийски, който провежда серия мероприятия облечени в закони или подзаконови актове, с които се опитва да увеличи размера на обработваемите земи, ограничавайки „едрата“ поземлена собственост. Тази дейност на земеделския министър-председател е позната в литературата като „аграрна реформа“. В една друга статия авторът на този текст аргументира различно становище за целта на промените в поземлената собственост, които БЗНС прави по времето на управлението си. Тезата е, че целта на законите, които стоят в основата на реформата е стремежът да се оземлят бежанците от външните български територии, а не създаването на електорат от дребни селяни, както твърдят всички изследователи на управлението на Стамболийски (Dimitrov, 2017, pp. 282-289). Резултатите от тази аграрната реформа на БЗНС са незначителни и за това има различни причини, но тяхното разглеждане не е предмет на това изложение. Без да отменят съвсем философията на законодателството на Стамболийски правителствата след него няколко пъти променят основни положения, основно в Закона за трудовата поземлена собственост, който се смята за ядрото на реформената акция на Стамболийски.

По време на управлението на Ал. Цанков, с приемането на нов закон през август 1924 г., Законът за трудовата поземлена собственост фактически е отменен. Въвежда се нов режим, който възстановява принципите на частната поземлена собственост (Penchev, 2004, pp. 218-227). През 1933 г. е направено нова изменение и на този закон³¹. Кабинетът на Военния съюз и Политическия кръг „Звено“ през 1934 г. издава специална Наредба-закон за трудовите земеделски

³⁰ Трябва да отбележим, че такова наивно, формално и некомпетентно отношение към законодателната дейност при изграждането на Третата българска държава имат нейните „създатели“ и при създаването на закони в други сфери на обществения и икономическия живот – например, законите за насърчаване на индустрията, които стават постоянен източник на корупция и лобизъм (Dimitrov, M., 2014 b)

³¹ Държавен вестник, бр. 71 от 1.VII.1933.

стопанства³². Въпреки всички усилия на държавата, въпросът с оземляването на бежанците остава неразрешен до началото на Втората световна война.

Има няколко възможни начина за ограничаване на въздействието на раздробяването на поземлената собственост по линия на наследството и във всички тях ролята на държавата е съществена. Един от тези способности е комасацията на земята (Toshev, 1936, pp. 147-158). Това е процес на прехвърляне на собствеността на сходни по размери и качество парцели между различни собственици така, че да се получи събиране на земеделската земя по възможност на едно място в землището на населеното място.

След приемането на Закона за кадастъра през 1907 г. и създаването на кадастрална система в периода между двете световни войни българската държава се опитва да комасира земеделските земи, но се натъква на редица трудности, свързани със съпротива на дребните собственици, земите на които най-много подлежат на уедряване по този начин (за осъществяването на комасацията е необходимо съгласието на двамата собственика, което често е доста трудна задача). Трудности създават и от терените, подлежащи на комасация (в планинските и полупланински райони тя е по-трудна) и др. Освен това самата комасация е палиатива и не е толкова ефективна мярка. Тя има временен ефект, продължаващ до следващото разделяне на поземлената собственост чрез наследствени делби.

Дребната поземлена собственост прави неефективно развитието на основния клон от земеделието – зърненото производството, за което са необходими големи компактни площи и машинна обработка, за да бъде то конкурентноспособно на международните пазари и да осигурява прехраната на населението в страната. Алтернатива може да бъде трансформацията на земеделието към производството на интензивни култури, плодове и зеленчуци, които намират добър пласмент на световния пазар. През 30-те години на XX в., по време и след Голямата депресия, в България се наблюдава такава тенденция, която оказва незабавно положително влияние и върху външната търговия на страната (Dimitrov, 2014 a, pp. 139-150; 222-226).

Пряко следствие от и реакция на разрушаването на колективното фамилно земеделие (задругата) и периодичното раздробяване на поземлената собственост след Освобождението е появата и развитието на кооперативното движение в България. Това е добър начин на уедряване на собствеността, без да се губят владетелските права върху нея. В България, обаче, до 1944 г. преобладават потребителските и кредитните кооперации, а производителните такива не се радват на голям интерес от страна на населението.

³² Пак там, бр. 194 от 26.XI.1934.

REFERENCES:

- Berov, L 1956, The issue of agrarian relations in the country during the Liberation. *Trudove na VII "Uarl Marx", № II*, pp. 47-123, (in Bulgarian).
- Vakarelski, Hr 1936, Household characteristics of villages. *Trudove na Statisticheskia Institut za stopanski izsledvania at the Sofia University*, vol. 2-3, pp. 53-61, (in Bulgarian).
- Dikov, L 1936, The legal situation of rural real estate from the point of view of inheritance law. *Trudove na Statisticheskia Institut za stopanski izsledvania at the Sofia University*, vol. 2-3, p. 76, (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2017, Agrarian policy of the Bulgarian Agricultural People's Union 1920-1923 (agrarian reform - myth or reality). *World economy from ancient times to the present day*, pp. 279-294. (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2014 a, *The state and the economy in Bulgaria between the two world wars 1919-1939*, Sofia, Izdatelski kompleks – UNSS, p. 283. (in Bulgarian).
- Dimitrov, M 2014 b, Laws for promotion of the industry in Bulgaria (1879-1912). *Political Economy and Economic Theory*, Sofia, Izdatelski kompleks – UNSS, 348-368. (in Bulgarian).
- Iochev, E., b.g., *Legislation in the Kingdom of Bulgaria 1879-1944*, Sofia, (in Bulgarian).
- Irechek, K 1899, *Principality of Bulgaria*, (in Bulgarian).
- Levintov, N. G 1951, Agrarian coup in Bulgaria 1877-1879 – *Voprosi Istorii*, kn. 12, Moscow, pp. 157-267, (in Russian).
- Marinov, D 1995, *Bulgarian customary law*. Academic Publishing house “Marin Drinov”, Sofia (in Bulgarian).
- Penchev, P 2008, Polemic about the economic consequences of the Russo-Turkish War (1877-1878) – *Istoricheski pregled*, vol. 3-4, s. 49-74, (in Bulgarian).
- Toshev, D 1936, Consolidation of land. *Trudove na Statisticheskia Institut za stopanski izsledvania at the Sofia University*, vol. 2-3, pp. 147-158, (in Bulgarian).
- Penchev, P 2004, Agrarian policy of the Bulgarian Agrarian Union and the development of capitalism in agriculture in managing the first cabinet of the Democratic Alliance. *The Agricultural Movement in Bulgaria. History, development, personalities*. pp. 218-227. (in Bulgarian).
- Zagorov, SI 1936, Landowner and lease relations. *Trudove na Statisticheskia Institut za stopanski izsledvania at the Sofia University*, vol. 2-3, pp. 68-74, (in Bulgarian).

Correspondence address:

Marco Dimitrov – Associate professor, PhD
University of National and World Economy – Sofia,
Department “Political economy”,
8 dekemvri str. 1700 Sofia,
Studentski grad “Hristo Botev”
Tel. (+359) 889 94 50 41
E-mail: marco_dimitrov@abv.bg